

Валерій Кундельський

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Україна*

ДЕЯКІ АЛГОРИТМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Valeriy Kundelskyi

Ivan Ohiienko National University of Kamianets-Podilskyi, Ukraine

PARTICULAR ALGORITHMS OF THE NATIONAL POLICY OF THE RUSSIAN AUTOCRACY IN THE RIGHT-BANK UKRAINE OF THE LATE EIGHTEENTH – THE EARLY NINETEENTH CENTURIES

The article studies several particular algorithms of the national policy of the Russian autocracy in the Right-Bank Ukraine in the late 18th – early 19th century. The attention is focused on the sequence in functioning of the relations with indigenous people and other minorities, and their integration in the state mechanism of the Russian Empire. The purpose of this issue is to study the main algorithms of the national policy of tsarism in the Right-Bank Ukraine after its accession to the Russian Empire. The study was conducted on the basis of documents of «Complete Collection of Laws of the Russian Empire»; archival sources of Ukraine, scientific literature and with the principles of fundamental, general scientific concepts and specialized historical methods.

With the incorporation (merger) of the Right Bank to the Russian Empire in the first half of the 19th century, the Russian autocracy pursued a national policy designed to establish and consolidate control over the social life of the region, the use of contradictions between the main ethnic groups (Ukrainians, Russians, Poles and Jews). In particular, during the Polish uprising of 1830-1831 monarch government tried to divide the Ukrainian peasants and the Polish gentry in the region.

Key words: Right-Bank Ukraine, the Russian national policy, algorithm, inter-ethnic relations, contradictions, denunciations.

У світлі кардинальних політико-державних змін, які переживає сучасна Україна, особливо в зв'язку з гібридною війною на Сході країни, зростає інтерес до політики російського самодержавства, яка активно проводилася в кінці XVIII – першій половині XIX ст. у Правобережній Україні. Однак у науковій літературі ця актуальна тема не знайшла всебічного висвітлення.

Мета даної статті: на основі комплексу архівних і документальних джерел, осмислення наукової літератури розкрити окремі штрихи національної політики російського самодержавства в Правобережній Україні з часу її приєднання до Російської імперії і до середини XIX ст. Названа вище проблема знайшла певне відображення в багатьох наукових працях. Помітний слід у її вивченні залишили М.Костомаров, П.Куліш, П. Чубинський, М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, сучасні історики Н. Бармак, Б. Гудь, Ю. Поліщук, А. Філінюк, В. Шандра, Н. Щербак, ряд дослідників української діаспори – В. Верига, С. Когут, П.-Р. Магочій, С. Плохій, зарубіжні вчені – Є. Філатова (Білорусь), С. Камінський (Польща), М. Долбилов, В. Дякін, О. Міллер, О. Тихонов (Росія), А. Каппелер (Австрія), Н. Дейвіс (Великобританія), Д. Бовуа (Франція), К. Мацузато (Японія) та інші вчені. Наприклад, Н. Полонська-Василенко акцентувала увагу на політиці російської влади під час повстання 1830 –1831 рр., спрямованої на розкол польського руху. На її переконання, в період правління Олександра I поляки мали значні привілеї, чого не спостерігалось за царювання Миколи I. Б. Гудь (Львів) простежує

тривалий українсько-польський конфлікт, звертає увагу на міжнаціональні протиріччя в Правобережній Україні. Специфіка національної політики царизму в регіоні, умови, які її визначали, та гостре російсько-польське і польсько-українське протистояння стали предметом системного дослідження в монографії авторитетного історика з Києва Н. Щербак¹. Висвітлюючи розвиток Правобережжя в кінці XVIII – в перших десятиліттях XIX ст., А. Філінюк (Кам'янець-Подільський) у контексті осмислення інкорпорації регіону не тільки розкриває тенденції розвитку та соціальної трансформації, а й сутність альянсу росіян і польської магнатської верхівки, а також особливості міжнаціональних відносин². З точки зору даної проблеми інтерес викликає розділ монографії Ю. Поліщука, присвячений політико-правовим та інституційним основам етнічної політики царизму в Правобережній Україні, де охарактеризовані ряд факторів і напрямки імперської етнополітики самодержавства³. Пропонуючи історичний наратив у роботі «Україна: історія її земель та народів»⁴, сучасний українсько-канадський історик П.-Р. Магочій звертає значну увагу на багатоетнічну та мультикультурну історію України, вводячи в неї персоналії з проросійською орієнтацією, а також провідних представників єврейського, польського та кримськотатарського культурних відроджень в Україні. На безправність і приниженість українців на початку XIX ст. з одного боку, і пробудження туги серед інтелектуальної еліти за вільного життя і її бажання – бути собою з іншого, звертає увагу в своїй книзі відомий дослідник українського походження В. Верига (Канада)⁵.

Д. Бовуа, вчений із Франції, досліджує так званий трикутник: російська влада – польська шляхта – українські селяни. Дослідник звертає увагу на поліетнічну історію Правобережної України. С. Камінський (Люблін, Польща) подає історію Речі Посполитої як історію поляків, українців, білорусів та інших народів. У його роботах йдеться про втручання царської Росії у внутрішнє життя Речі Посполитої в досліджуваний період і про колабораціонізм останнього польського короля С. Понятовського. Однак, незважаючи на значну кількість наукових робіт останніх десятиліть, в яких розкриваються різні аспекти урядового курсу Росії щодо корінного населення і національних меншин Правобережної України після її включення до складу імперії, в українській історіографії досі не створено системних історичних досліджень, присвячених особливостям національної політики, що здійснювалася на її території російським самодержавством.

У даній статті досліджуються основні підходи національної політики російського самодержавства в Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., спрямованої на інтеграцію поліетнічного складу її населення в державний механізм Російської імперії.

Насамперед підкреслимо, що в результаті експансіоністської політики царизму в результаті другого і третього поділів Речі Посполитої Правобережна Україна разом з іншими так званими «східними кресами» була включена до складу Російської імперії. Внаслідок цього було знищено не тільки державу, але й стерто з європейської карти розвинене на той час громадянське суспільство в момент виразного економічного похвалення й модифікації політичної системи на початку формування європейської нації⁶. Росія перетворилася з «дрібною акціонером» на власника «контрольного пакету», отримавши велику частину української етнічної території. На думку українського історика зі США С. Плохія, це була етнічна мозаїка на тому самому рівні і навіть вище, ніж та, яку Російська імперія вітала і просувала на півдні України⁷. Уряд Росії розглядав Правобережжя як окремий регіон і проводив у ньому з самого початку національну політику з урахуванням політичної, соціальної, економічної, етнічної та релігійної своєрідності⁸. Подальша

¹ Щербак, Н.О. (2005). *Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII - початок XX ст.)*. Київ: «Різографіка».

² Філінюк, А.Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII - на початку XIX століття: Тенденції розвитку і соціальні трансформації*. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 529 – 541.

³ Поліщук, Ю.М. (2012). *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (Кінець XVIII - початок XX століття)*. Київ: «ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України».

⁴ Магочій, П.-Р. (2012). *Україна: історія її земель та народів*. Ужгород: «Вид-во В. Падеяка»

⁵ Верига, В. (1996). *Нариси з історії України (Кінець XVIII - початок XX ст.)*. Львів: «Світ», 32.

⁶ Камінський, С.А. (2011). *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура*. Київ: «Наш час», 241.

⁷ Плохій, С. (2006). *Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків: «Клуб сімейного дозвілля», 197.

⁸ Каппелер, А. (2005). *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*. Львів: «Вид-во Укр. Катол. ун-ту», 66.

національна політика самодержавства ще більше урізноманітнила етнічну палітру регіону. Російське самодержавство лицемірно видавало себе захисником українського народу і православної віри перед насильством польської шляхти. Тому включення земель Правобережжя до складу Російської імперії трактувалося як захист корінного населення від свавілля, яке панувало в Речі Посполитій. Політика російського самодержавства в регіоні втілювалася в життя як повернення древніх «руських земель» в російську державу, надання допомоги одноплемінникам по вірі і крові¹. Тим часом, для Російської імперії характерною була перебудова держави шляхом поглинання приєднаних сусідніх територій і асиміляція їх корінного населення. Для утвердження в регіоні царизм сконцентрував всі свої ресурси та енергію. Це вносило істотні зміни в соціальні відносини, що зумовили досить динамічні етнонаціональні та інші трансформації. Хоча самодержавство за допомогою пропаганди, особливо релігійної, ретельно приховувало справжню мету свого політичного курсу. Насправді ж Росію, що мала величезні простори, цікавили не етнічні українці, які жили на своїй одвічній території і в етнічній структурі Правобережної України становили майже 90% населення, а поглинання нової території і отримання від неї нових доходів і ресурсів для наступних імперських завоювань і перетворень. Нові власники Правобережжя, зіткнувшись з численними фактами жахливих умов життя українського селянства в маєтках польських поміщиків, з успіхом застосовували відомий принцип давньої Римської імперії: «розділяй і владарюй». Аналіз і осмислення численних документів і наукової літератури дозволяє підкреслити підвищену зацікавленість самодержавства в вивченні не тільки загального стану і економічних можливостей Правобережної України, а й демографії, особливостей етнічного, релігійного складу і розселення її населення; простежити вироблення рішень, формування змісту і загальним контролем національної політики самодержавства, а також її ключові підходи. При вивченні конфесійної політики царського уряду слід мати на увазі, що основні принципи відносин з конфесіями були відображені в проведенні владою національної політики. На думку Б. Миронова, основним принципом національної політики Росії на інкорпорованих територіях було збереження існуючого до входження до складу Росії адміністративного порядку, місцевих законів і установ, відносин земельної власності, вірувань, мови і культури. Наріжним принципом національної політики було широке співробітництво центрального уряду з неросійськими елітами, які в більшості своїй отримували права російського дворянства, що полегшувало для центральної влади управління новою територією². Важливим її принципом було і те, що створювалися деякі переваги в правовому полі для неросійських етносів у порівнянні з російським населенням (стосувалося поляків і певною мірою євреїв – К. В.). Ці етноси не закріпачувалися, не рекрутувалися в армію (євреї до 1827 р.), мали податкові пільги та ін. Ці принципи були характерними для всього періоду, але їх реалізація багато в чому залежала від ставлення до російської панування з боку еліти інкорпорованого народу та інших чинників. Порівняно мало проблем для російського уряду створювали Грузія, Вірменія, Україна, Білорусь і Молдова, і дуже багато – мусульманські народи. Християнські народи, за винятком поляків, чинили незрівнянно менший опір російській експансії, ніж ісламські³. Російські імператори, незважаючи на всі відмінності в їх політиці у ставленні до неправославних конфесій, виявляли певну єдність. Усі вони виходили з необхідності забезпечення цілісності держави і вкрай негативно ставилися до всіх спроб проявів сепаратизму з боку духовенства будь-яких неправославних конфесій. Тому всі дії з боку римського престолу, мусульманських держав або іудеїв (поняття «іудей» і «єврей» в літературі кінця XVIII – XX ст. були тотожними) з метою встановити контроль над своїми одновірцями в Росії жорстко каралися⁴. Протягом досліджуваного періоду політика царизму щодо православних сповідань реалізовувалася різними методами. Спочатку для кожного віросповідання розроблялася система управління, спрямована на включення його в російську імперську структуру

¹ Філінюк, А.Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII - на початку XIX століття: Тенденції розвитку і соціальні трансформації*. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 132.

² Дякин, В.С. (1998). *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX ст.)*. Санкт-Петербург: «Лисс», 11.

³ Миронов, Б.Н. (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*. Т.1. Санкт-Петербург «Дмитрий Буланин», 25, 30, 31, 32, 33, 35.

⁴ Тихонов, А.К. (2008). *Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в.: дис. док. ист. наук: спец. 07.00.02.*

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, Лютий, 01).

через створення органів, повністю підконтрольних імператору. У міру її створення продовжували існувати старі і створюватися нові обмежувальні закони для цих трьох конфесій. Політика офіційного Санкт-Петербурга була орієнтована на підтримку тих політичних сил, які консервували або хоча б гальмували здійснення національних прагнень населення регіону. Як справедливо підкреслює А. Філінюк, кооптуючи польських магнатів і шляхту в дворянство, уряд не стільки мав на меті союз з ними, скільки прагнув їх нейтралізувати і не допустити їх об'єднання з українцями¹.

Зі свого боку, підкреслимо, що самодержавство прагнуло також внести розкол у середовище українців. Для цього використовувався той факт, що корінне населення Правобережжя зберегло пам'ять про нав'язування унії на шкоду православ'я, із застосуванням економічних методів впливу. Головним прагненням російського уряду щодо католицького населення стало бажання створити власну російську римсько-католицьку церкву, вільну від римського папи, з призначенням імператором архієпископом. Кінцевою метою цього курсу повинні були стати ізоляція католиків від поляків («располячивание католицизма») і російських католиків від римського папи і римсько-католицьких монастирів від їх керівників орденів в Європі².

На відміну від Лівобережжя, де росіяни грали провідну роль в XIX ст., поляки залишилися найважливішою групою в Правобережжі, в так званому Південно-Західному краї (Волинської, Київської та Подільської губерніях)³. Більше того, поляки не полишали ні найменшої можливості для продовження реалізації колонізаторської політики на його території. Російська влада, в свою чергу, цілеспрямовано насаджували міжнаціональні протиріччя в Правобережній Україні, щоб забезпечити власний інкорпораційний курс в регіоні. Відзначимо, що сучасні російські вчені продовжують розглядати Україну, як частину Росії і розцінювати її завоювання і підкорення Москвою, як кращі наслідки для українців⁴.

Перед повстанням 1830 – 1831 рр. поляки, як відомо, намагалися заручитися підтримкою широких мас українського селянства (гасло «за нашу і вашу свободу»). Першим практичним кроком російської влади, який досить швидко збузвив можливість застосування українського селянства в підтримці польського повстання стало видання головнокомандувачем російськими військами фельдмаршалом Ф. Остен-Сакеном звернення до українських селян 19 травня 1831 р. Відозва називалася «Сповідання про діяльність заколотників в Київській, Подільській і Волинській губернії». У цьому документі, зокрема, писалося: «Не вірте їм (польським повстанцям – К.В.), а тих, які будуть намовляти і силувати до бунту, намагайтеся схопити і доставити начальству. Ви вже не будете належати тим поміщикам, які повстануть проти законної влади»⁵. Відозва Ф. Остен-Сакена була зачитана священиками в усіх православних церквах краю, і народ з ентузіазмом відгукнувся на його заклик, адже у свідомості кріпосного селянина захисником народу завжди був «добрий монарх», а ворогом «поганий пан», більш того, поляк.

На Полтавщині і Чернігівщині для боротьби з поляками стали формуватися козацькі українські полки (8 тис. чол.). 6 травня 1831 р. був виданий царський указ про формування українського (офіційно малоросійського) козацтва з числа місцевих селян, яким було обіцяно звільнення від кріпосної залежності. Через шість тижнів це добровільне військо вже було в поході з Чернігова для придушення повстання⁶. Однак козацькі полки не встигли вступити в бій з польськими повстанцями Правобережної України, так як в той час царські війська розгромили польські шляхетські загони і повстання в регіоні було придушене. Головним наслідком цього були масові репресії, спрямовані насамперед проти польської шляхти, католицької та уніатської церков. Було закрито багато костелів і монастирів, польські навчальні заклади. В уніатів відібрали

¹ Філінюк, А.Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII - на початку XIX століття: Тенденції розвитку і соціальні трансформації*. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 529.

² Тихонов, А.К. (2008). *Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в.*: дис. док. ист. наук: спец. 07.00.02.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, лютий, 01).

³ Магочій, П.-Р. (2012). *Україна: історія її земель та народів*. Ужгород: «Вид-во В. Падяка», 321.

⁴ Філінюк, А.Г. (2010). Міжнаціональні відносини в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. у контексті політичних і соціально-станових чинників. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, Т. 20. Кам'янець-Подільський: «Оіюм», 161.

⁵ Гудь, Б. (2000). *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів в першій половині XX ст.* Львів: «Кальварія», 40.

⁶ Верига, В. (1996). *Нариси з історії України (Кінець XVIII - початок XX ст.)*. Львів: «Світ», 32.

Почаївський монастир і Барську василіанську школу. У багатьох учасників повстання конфіскували маєтки і віддали їх росіянам або перетворили на військові поселення. Збіднілу чиншову шляхту стали перетворювати на кріпаків-однодворців та міщан, що в майбутньому сприяло насильницькій асиміляції з українським селянами. Документи архівів і тогочасної періодичної преси свідчать про позбавлення привілеїв польської шляхти після повстання 1830 – 1831 рр. Матеріали Подільської палати цивільного суду подають відомості про розшук польських дворян, які виїжджали для підтримки повстанців етнічної Польщі з території Поділля, а їхні маєтки підлягали конфіскації. У цьому контексті фігурує Ушицький повіт, де згадуються поміщики Сабанський, Красицький, Гриневич, Станевич і інші¹. Газета «Подольские Губернские ведомости» від 4 квітня 1842 р подає рубрику «О лицах, непризнанных в дворянском звании», де йдеться про позбавлення статусу дворянства. Зокрема, вказується на жителів с. Глушківці Проскурівського повіту Шабанських, жителів с. Головчинці Літинського повіту Гупаловських, жителя м. Бар Матушевського². Та ж газета від 10 жовтня 1842 р. у тій же рубриці повідомляє про позбавлення прав дворянства і виключення з родовідних книг жителів м. Жванчик Ушицького повіту Соболевських, жителів м. Чорний Острів Проскурівського повіту Галузінських³. Дворянин с. Крошня Житомирського повіту Волинської губернії Т. Струтковський звинувачувався в участі у польському повстанні 1830 – 1831 рр. і його було переведено в кріпацький стан, хоча російська влада і визнавала, що він колишній дворянин⁴. Більше того, протягом 1832 – 1835 рр. було видано кілька нормативно-правових актів про правове становище різних суспільних станів Правобережжя, реалізація яких передбачала мінімізацію відмінностей в соціальній структурі суспільства. Вони склали юридичну основу для перевірки правомірності легітимності шляхти і надання їй статусу російського дворянства. Одночасно під загальним керівництвом генерал-губернатора В. Левашова працювали ліквідаційні комісії, які конфіскували у власність держави маєтки учасників Листопадового повстання. Протягом 1832 – 1850 рр. бл. 340 тис. безземельних дворян було виключено з родовідних книг. Шляхтич, який хотів скористатися титулом, гербом як благородними привілеями, повинен був документально довести, що його батько, дід і прадід безперервно ними користувалися. Подільські шляхтичі мали довести свою благородне походження спеціальній геральдичній комісії, яка перебувала в Мінську⁵. Російська імперія не була спроможна забезпечити чиновників достатньою платою, що породжувало корупцію. Саме тому в умовах корупції часто вдавалося фальсифікувати документи, як на це вказують архівні матеріали. Матеріали Подільського головного суду свідчать, що в 1810 р. шляхтич А.Чоповський, житель м. Летичева, продавав фальшиві грамоти, що підтверджували дворянське походження, за що і був притягнутий до кримінальної відповідальності⁶. Російська влада під час повстання 1830 – 1831 рр. намагалися використовувати протиріччя між українськими селянами і польськими поміщиками. Як свідчать документи, польським повстанцям удалося залучити на свій бік лише 1273 особи з українських селян, а це зовсім мало⁷. Крім того, невідомо, скільки чоловік із цієї кількості були українцями за походженням і скільки пішли в повстанські загони з власної волі. З іншого боку, російське самодержавство не виконало обіцянок перед українськими селянами, які співпрацювали з ними. Становище селян стало ще гіршим, ніж було перед повстанням. Царизм не захистив їх від помсти польських панів⁸. Цікаво, що з українських селян, які допомагали російській владі викривати польських повстанців, лише один С. Бурделюк з Волині за донос на свого польського пана-повстанця був звільнений із кріпацтва⁹. У цьому контексті підкреслимо, що доноси, згідно із законодавством Російської імперії, вважалися обов'язком кожного громадянина.

¹ Державний архів Хмельницької області, ф.196, оп.1, спр.91, 10 арк.

² «Подольские Губернские ведомости» от 4 апреля 1842 г. (1842). Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 74.

³ «Подольские Губернские ведомости» от 10 октября 1842 г. (1842). Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 75.

⁴ Державний архів Житомирської області, ф.2, оп. 1, спр.238 – а, 21 арк.

⁵ Гуржій, О.І. (2012). *Славетні битви на теренах України*. Київ: «Арій», 179.

⁶ Державний архів Хмельницької області, ф.120, оп.1 спр.91, 25 арк

⁷ Гудь, Б. (2000). *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів в першій половині ХХ ст.* Львів: «Кальварія», 40.

⁸ Полонська-Василенко, Н. (1992) *Історія України: в 2 т. Від середини ХVІІІ століття до 1923 року*. Київ: «Либідь», 296.

⁹ Гудь, Б. (2000). *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів в першій половині ХХ ст.* Львів: «Кальварія», 44.

Бюрократизація, створення великого штату каральних органів, штату агентів-донощиків у великих розмірах утвердилася за Миколи I, хоча ця система в Росії існувала завжди і часто була спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Конкретні факти: київський військовий губернатор своїм указом від 5 вересня 1798 р зобов'язував поміщиків Київської губернії ретельно стежити за особами польського походження і доповідати керівництву губернії¹.

У 1816 р. в с. Сягрів Подільської губернії шляхтич Ф. Рогульський мав необережність під час богослужіння в церкві висловитися проти царя Олександра I. У матеріалах Подільського головного суду є цілий список осіб, які були присутні в храмі і чули «оскорбительные речи против Александра Павловича»².

Однак, незважаючи на репресії російської влади щодо польських повстанців Правобережної України, царизм не досягнув бажаних результатів в приборканні польських впливів у регіоні. Адже російському самодержавству навіть за царя Миколи I (відомо, що за царів Павла I і Олександра I поляки мали великі привілеї) не вистачало чиновницького апарату в регіоні. Саме тому колишня польська шляхта, яка показала своє лояльне ставлення до російської влади і надалі зберігала свою провідну роль в регіоні. Україна протягом першої половини XIX ст. залишалася твердинею старих порядків.

Для прикладу наведемо матеріали Центрального Державного історичного архіву України в м. Києві по православному (українському) населенню Новоград-Волинського повіту Волинської губернії за 1834 р. Граф Потоцький володів с. Дубрівка (134 двори, 535 чоловіків і 527 жінок), с. Радулин (63 двори, 256 чоловіків і 249 жінок), с. Свинобичі (36 дворів, 142 чоловіки та 154 жінки), с. Суємці (108 дворів, 434 чоловіки та 431 жінка), с. Середня (7 дворів, 28 чоловіків і 37 жінок) та іншими населеними пунктами. Поміщик Врочинський мав у власності с. Мокре (36 дворів, 150 осіб, 119 жінок), поміщик Дарафкович володів с. Закриниччя (19 дворів, 78 осіб, 79 жінок), с. Вересна (7 дворів, 28 чоловіків, 31 жінка), поміщик Іздебський був власником с. Стопни (6 дворів, 23 людини, 25 жінок). Поміщиця Карвацька мала у власності м. Любар (353 двори, 1417 чоловіків, 1428 жінок)³. У 1850 р. бл. 5 тис. польських землевласників мали у своїй власності 90% землі і 1,2 млн. селян-кріпаків Правобережжя, де було зосереджено 60% дворян⁴. Не випадково французький дослідник Д. Бовуа стверджує, що «польська Україна зникає в 1917 – 1920 рр.»⁵.

Іншим фактом, який характеризує російську національну політику щодо насадження міжетнічних протиріч в Правобережній Україні, було розгортання широкого наступу на історичні традиції, які склалися на її території протягом століть. Ставилося завдання в короткий час ліквідувати всі відмінності від Росії щодо землеволодіння та землекористування. Саме в час правління київського генерал-губернатора Д. Бібікова, який правив регіоном в 1837–1852 рр., його посада набула національної місії⁶. На думку історика М. Бармака, її юридичною основою став рескрипт імператора Миколи I «Наставление киевскому военному, подольскому и волинскому генерал-губернатору», підписаний 13 вересня 1840 р.⁷ З одного боку, він до певної міри регламентував повноваження та правовий статус посади генерал-губернатора, а з іншого – націлював його діяльність на кінцеву мету імперської політики в Правобережній Україні: «злиття краю з Великоросією». Власне, й інвентарна реформа, яка проводилася в 1847–1848 рр. була спрямована не стільки на полегшення соціально-економічного становища селянства, скільки на обмеження польського впливу у Правобережжі через ослаблення структури кріпацтва. Інвентарні правила дещо збільшували площу селянських наділів, скорочували панщину до трьох днів, поміщики не мали права віддавати селян у рекрути або засилати до Сибіру, втручатися в особисте життя своїх підданих і карати без рішення суду⁸. Це було зроблено в основному з політичних

¹ Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві, ф. 442, оп.1, спр.23, арк. 1.

² Державний архів Хмельницької області, ф.120, оп.1, спр.918, арк. 20 – 21.

³ Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві, ф. 442, оп.1, спр.570, арк. 214 – 220.

⁴ Субтельний, О. (1991). *Україна: Історія*. Київ: «Либідь», 244.

⁵ Бовуа, Д. (1996). *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та управлінням масами (1831–1863)*. Київ: «ІНТЕЛ», 364.

⁶ Шандра, В.С. (1996). *До історії Київського генерал-губернаторства, настанови Д. Г. Бібікова*. Т. 1. Київ: «Студії з архівної справи та документознавства», 85.

⁷ Бармак, М.В. (1996). *Генерал-губернатор в системі регіонального управління правобережними українськими землями (1825–1856)*. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія». Вип. 1., Ч. 1. Тернопіль: Вид-во «ТНПУ ім. В. Гнатюка», 5.

⁸ Гудь, Б. (2000). *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів в першій половині XX ст.* Львів: «Кальварія», 45.

мотивів, щоб привернути симпатії українського селянства на бік російської влади в Правобережній Україні в боротьбі проти поляків, а також для ослаблення антикріпосницького руху, придушення якого вимагало значних зусиль і витрат.

В архівних матеріалах є дані про те, що місцеві поміщики, як правило поляки, ігнорували самі інвентарні правила. Для прикладу наведемо рапорт поліцейського ісправника Проскурівського повіту Подільської губернії в 80 маєтках. Зокрема, російська влада відзначала, що, незважаючи на заборону польського діловодства, в Правобережній Україні воно велося саме польською мовою, а не російською. Вибірково вкажемо прізвища польських поміщиків, які ігнорували інвентарні правила: Раціборовський (с. Буйволівці), Яцковський (с. Варівці), Білецький (с. Перегонка), Скібневський (с. Райківці), Марцинкевич (с. Доброгорща), Стршалковський (с. Матвійківці), Чайковський (с. Калинівка), Комаровський (с. Копачівка), Жеромський (с. Бокіївка) та ін.¹ У с. Калинівка Проскурівського повіту місцевий поміщик-поляк Ф. Чайковський в 1849 р. примушував вагітних жінок до важких робіт і не виплачував грошей за виконання роботи, що суперечило інвентарним правилам².

Таким чином, інвентарні правила фактично не виконувалися польськими поміщиками. Українське селянство, в силу своєї затурканості, не усвідомлювало до кінця хитрощів урядових указів, і в цьому випадку сприймало крок царської влади дуже радикально. Практично по всій території Правобережної України прокотилася хвиля антипоміщицьких (антипольських) виступів, мета яких в основному зводилася до відмови виконувати панщину. В цілому ряді маєтків непогора селян поміщикам набула таких загрозливих масштабів, що російська влада була готова застосувати військову силу. У Правобережній Україні було зафіксовано понад 300 випадків селянських заворушень, пов'язаних із введенням інвентарної реформи³.

Проте після 1848 р. царизм вже припиняє репресивні акції щодо польських поміщиків, розпочаті відразу ж після придушення повстання 1830 – 1831 рр. У 1855 р. польським землевласникам вдалося остаточно припинити дію інвентарної реформи, в результаті чого експлуатація українського селянства в Правобережжі знову посилилася, а соціальний і національний антагонізм ще більше загострився. Російська влада ставила завдання асиміляції іудейського населення і перетворення його в повноправних підданих Російської імперії. Шляхи «виправлення» іудейського населення російська влада вбачила в залученні іудеїв до продуктивної праці, зрозумілої, звичної і шанованої місцевим християнським населенням, а також у руйнуванні кагальної організації. Всі обмеження, які стосувалися іудейського населення, стосувалися саме цього боку діяльності. Не випадково, що іудеї, які прийняли православ'я і здобули середню і вищу світську освіту, а також купці першої гільдії, які відслужили рекрутську повинність, могли селитися по всій території Російської імперії⁴.

У 1827 р. був прийнятий Указ про притягнення євреїв до виконання рекрутської повинності і скасування грошового збору, який її замінював⁵. У цьому ж році відповідно до Статуту рекрутської повинності і військової служби євреї, які відслужили повний термін в нижчих чинах, не маючи при цьому стягнень і при наявності позитивної характеристики, могли бути прийняті на державну службу. Решта євреїв не приймалися на державну службу до тих пір, поки перебували в іудейській вірі⁶. Таким чином, рекрутська повинність була способом зміцнення імперії, а також важливим компонентом формування великоросійської нації. Це здійснювалося таким чином: рекрути з числа українців, євреїв, поляків часто за довгі роки служби втрачали свою національну ідентичність і перетворювалися в відданих російських солдатів, які відповідно до армійських понять

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп.1, спр.2, арк. 5.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 445, спр.15, арк. 46.

³ Гудь, Б. (2000). *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів в першій половині ХХ ст.* Львів: «Кальварія», 46.

⁴ Тихонов, А.К. (2008). *Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале ХХ в.*: дис. док. ист. наук: спец. 07.00.02.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, Лютий, 01).

⁵ Устав рекрутской повинности и военной службы (1827). *Полное собрание законов Российской империи, Т. 2, 1330.*

⁶ О привлечении евреев к выполнению натуральной рекрутской повинности, отмене денежного сбора, который ее заменял. Именной Указ данный Сенату (1827). *Полное собрание законов Российской империи, Т. 2, 1329.*

ототожнювали себе зі словом «росіянин». Перші кроки на шляху асиміляції рекрутів проходили, починаючи з рекрутського прісупствія при внесенні їх прізвищ до списків незвичайних для російської мови прізвищ, які часто замінялися іншими, як правило, за ім'ям батька¹. Виходячи з цього, і сьогодні серед населення України так багато Іванових, Петрових, Сидорових. Нараховувалося 24 позиції, за якими іудеї платили кагалам всілякі збори. Такий стан вимагало від євреїв-іудеїв заробляти швидко, багато і з найменшими витратами. В результаті від влади кагалів страждало перш за все саме іудейське населення смуги осілості. Багато в чому з цих причин в 1844 р. російська влада заборонила кагали. Однак їх тут же замінили так звані божичі дозори, які виконували практично ті ж функції. У Росії в XIX ст. налічувалося більше половини єврейського народу світу. Переважна більшість їх займалася своїми традиційними ремеслами, перш за все такими, як лихварство, яке було чужим християнській етиці. Перевага православ'я в питаннях поширення віри на неправославне населення пов'язано перш за все з проблемою збереження єдності держави, яка в тих умовах повинна була спиратися на титульну народність. Обмеження для основних неправославних релігій розглядалися і приймалися тільки в тих випадках, коли російська влада вважала їх носіїв небезпечними для цілісності держави².

Таким чином, національна політика в Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. характеризувалася певними алгоритмами, спрямованими на інтегрування її суспільства в державний організм Російської імперії. Якщо за часів Катерини II переслідувалася мета досягнення однорідності й уніфікації всіх сфер суспільного життя, то за Павла I царизм змушений був рахуватися і поважати традиції в регіоні. Після 1815 р. він став на шлях форсованої інтеграції Правобережжя, а починаючи з 1831 р., – її активної реалізації в зв'язку з тим, що етнічна проблема поляків набула виразного політичного забарвлення. Істотним етапом у цьому контексті став період після інвентарної реформи 1846 – 1847 рр., бо її введенням влада намагалася приборкати вплив польської шляхти, використовуючи протиріччя між українськими селянами і польською шляхтою. Але в цілому залишалася єдиною спрямованість національної політики при всіх імператорах, різними були лише методи й темпи її реалізації. Санкт-Петербург на всіх етапах заохочував і використовував суперечності між етносами та конфесіями регіону. Звичайними явищами було презирство й неповага з боку російської влади до місцевого населення. У відносинах між росіянами й українцями домінували напруженість і недовіра. Самодержавство виходило з того, що росіяни являли пануючу націю, якій належала влада. Єврейське населення, яке було залучене з 1827 р. до фізичного виконання рекрутської повинності, мало певні пільги з боку самодержавства, але все-таки не змиралося з асиміляторською політикою влади й різними способами намагалася зберегти свою національну самобутність, релігію та історичну пам'ять. Єврейське питання так і не було вирішено на користь Російської імперії.

References:

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 442, op. 66, spr. 570. [in Ukrainian].
2. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 442, op. 445, spr. 5. [in Ukrainian].
3. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 442, op. 445, spr. 15. [in Ukrainian].
4. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 533, op. 1-a, spr. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr region], f. 2, op. 1, spr. 238-a. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archive of Khmelnytsk region], f. 120, op. 1, spr. 918. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archive of Khmelnytsk region], f. 120, op. 2, spr. 91. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archive of Khmelnytsk region], f. 196, op. 1, spr. 1. [in Ukrainian].

¹ Клаус, А. (1864) Сектаторы-колониисты в России. Т.4. Санкт-Петербург: «Вестник Европы», 263.

² Тихонов, А.К. (2008). *Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в.*: дис. док. ист. наук: спец. 07.00.02.

<www.disserscat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, Лютий, 01).

9. O privlechenii evreev k vypolneniju natural'noj rekrutskoj povinnosti, otmene denezhnogo sbora, kotoryj ee zamenjal. Imennoj Ukaz dannyj Senatu. (1827). [Oh Attraction of Jews to accomplishment of natural recruiting servitude, canceling of state monetary collection, which replaced it. Edict signed by the czar given to the Senate]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [The complete collection of laws of the Russian Empire]. T. 2. № 1329. [in Russian].
10. Ustav rekrutskoj povinnosti i voennoj sluzhby (1827). [Statute of recruiting servitude and military service(1827)]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [The complete collection of laws of the Russian Empire]. V. 2. № 1330. [in Russian].
11. *Podol'skie Gubernskie vedomosti ot 4 aprelja 1842 g.* [Podilsk Governor Bulletin of April 4, 1842] (1842). Kamianets-Podilskiy: Tipografija gubernskogo pravlenija, 74. [in Russian].
12. *Podol'skie Gubernskie vedomosti ot 10 oktjabrja 1842 g.*[Podilsk Governor Bulletin of October 10, 1842] (1842). Kamianets-Podilskiy: Tipografija gubernskogo pravlenija, 75. [in Russian].
13. Barmak, M.V. (1996). Heneral-hubernator u systemi rehionalnoho upravlinnia pravoberezhnymy ukrainskymy zemliamy (1825–1856) [The Governor General in the system of regional management of right-bank Ukrainian lands] *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii Istorii* [Scientific papers of Volodymyr Gnatiuk Ternopil National Pedagogical University]. Vyp. 1. – Ch. 1. [V. 1. – P. 1] *Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka*, 5. [in Ukrainian].
14. Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak i revizor. Polska shliakhta mizh tsaryzom ta upravlinniam masamy (1831–1863)* [A noble, villein and apposer. The Polish nobility between the czarist regime and management of masses]. Kyiv: INTEL, 364 [in Ukrainian].
15. Veryha, V. (1996). *Narysy z istorii Ukrainy (kinets XVIII – pochatok KhKh st.)* [Essays on the History of Ukraine (the end of XVIII – beg. of XX centuries.)]. Lviv: Svit, 103. [in Ukrainian].
16. Hud, B. (2000). *Ukrainci – poliaky: khto vynen ? U poshuku pershoprychyn ukrainsko-polskykh konfliktiv v pershii polovyni XX st.* [Ukrainians – Poles: Who is to blame? In the search for the underlying causes of the Ukrainian-Polish conflict in the first half of the twentieth century]. Lviv: Kalvariia, 45. [in Ukrainian].
17. Hurzhii, O.I. (2012). *Slavetni bytvy na terenakh Ukrainy* [Famous battles in Ukraine]. Kyiv: Arii. 179. [in Ukrainian].
18. Djakin, V.S. (1998). *Nacional'nyj vopros vo vnutrennej politike carizma (XIX – nachalo XX st.)*. [National issue in czarist inner politics (XIX – beginning of XX century)]. St-Petersburg: Liss, 11. [in Russian].
19. Kaminskyi, S.A. (2011). *Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatokh narodiv, 1505-1795. Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura*. [Polish-Lithuanian history as the history of many nations, 1505-1795. The citizens, their state, society and culture]. Kyiv: Nash chas, 241. [in Ukrainian].
20. Kappeler, A. (2005). *Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istorii. Rozpad* [Russia as the polyethnic empire: Origin. History. Decay]. Lviv: Vyd-vo Ukr. Katol. un-tu, 66. [in Ukrainian].
21. Klaus, A. (1864). *Sektatory-kolonisty v Rossii. T.4.* [Sectatory colonists in Russia V. 4]. St-Petersburg: Vestnik Evropy, 263. [in Russian].
22. Mironov, B.N. (2000). *Social'naja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). T.1.* [The Social History of Russia Empire period (XVIII – beginning of XX century.). Vol.1]. St-Petersburg: «Dmitrij Bulanin», 25, 30, 31, 32, 33, 35. [in Russian].
23. Polishchuk, Iu.M. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX stolittia)* [National Minorities of the Right-Bank Ukraine in the context of ethnic politics of empire (late 18th – early 20th century)]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
24. Polonska-Vasylenko, N. (1992). *Istoriia Ukrainy: v 2 t. Vid seredyny XVIII stolittia do 1923 roku* [History of Ukraine: in 2 volumes. From the middle of the XVIII century to 1923]. Kyiv: Lybid, 296. [in Ukrainian].
25. Mahochii, P.-R. (2012). *Ukraina: istoriia yii zemel ta narodiv* [Ukraine: history of its land and people]. Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka, 321. [in Ukrainian].
26. Plokhii, S. (2006). *Brama Yevropy: istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti* [Gate of the Europe: history of Ukraine from Scythian wars to independence]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 197. [in Ukrainian].
27. Subtelnyi, O. (1991). *Ukraina: Istoriia* [Ukraine: History]. Kyiv: Lybid, 244. [in Ukrainian].
28. Tihonov, A.K. (2008). *Politika Rossijskoj imperii po otnosheniju k katolikam, musul'manam, iudejam v poslednej chetverti XVIII – nachale XX v.* [Politics of the Russian Empire concerning Catholics, Muslims, jews in last fourth XVIII – early XX century]: dis. dok. ist. nauk: spec. 07.00.02 [thesis for ScD degree in History. Sp. 07.00.02]. <www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, February, 01). [in Russian].
29. Filiniuk, A.H. (2010). Mizhnatsionalni vidnosyny v Pravoberezhnii Ukraini na mezhi XVIII – XIX st. u konteksti politychnykh i sotsialno-stanovykh chynnykiv. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky, T. 20.* [Interethnic relations in Right-Bank Ukraine on the verge of XVIII – XIX centuries in the context of political and social-class factors. Scientific papers of Ivan Ohiienko National University of Kamianets-Podilskiy: History, V. 20]. Kamianets-Podilskiy: Oium, 161. [in Ukrainian].
30. Filiniuk, A.H. (2010). *Pravoberezhna Ukraina naprikintsi XVIII – na pochatku XIX stolittia: Tendentsii rozvytku*

i sotsialni transformatsii [Right-Bank Ukraine at the end of the XVIII – early XIX century: Tendencies of development and social transformation]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 529. [in Ukrainian].

31. Shandra, V.S. (1996). *Do istorii Kyivskoho heneral-hubernatorstva, nastanovy D. H. Bibikova. T. 1.* [On the history of Kiev the governor-general, guidelines of D.G. Bibikov. V.1]. Kyiv: Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, 85. [in Ukrainian].

32. Shcherbak, N.O. (2005). *Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. [The national issue in the czarist policy in Right-Bank Ukraine (late XVIII – beg. XX centuries).]. Kyiv: Rizohrafika. [in Ukrainian].